

marginalne bilješke uz rad nade klaić

dr. mate suić

133 ogledi

—> Smatram potrebnim iznijeti neke svoje primjedbe na misli i zaključke koje je N. Klaić iznijela u svome radu »O načelima udruživanja u Hrvata na ranom srednjem vijeku«. ¹

Nemoguće je prihvatiti termin »čopor« za bilo koji oblik i bilo koji stadij društvenog uređenja i razvitka u ranosrednjevjekovnoj protohistoriji, kao i u historiji uopće. To nikako ne može biti socijalna kategorija, pa ni za one zajednice koje su bile na najnižem stupnju razvitka (upotrebljiva je tek u praskozorju starijeg kamenog doba). Konkretno, kad je govor o Slavenima za seobe i odmah nakon nje, možemo govoriti o etničkoj (ili bolje protoetničkoj) zajednici, o družini, o populaciji određenih kulturnih odlika, i sl. Čak i nešto određenije. Već tada, naime, treba pretpostaviti postojanje dosta čvrstih rodovskih struktura, bilo u toku dugotrajnih migracijskih kretanja, kao i odmah nakon toga u vrijeme zaposjednuća nove historijske postojbine. Čitav život te »slavenske mase« odvijao se unutar krvno vezanih grupa, ta se skupina nastupa i bori ne po nekom »bojnom redu«, nego »brat do brata« i to je bio jedini temelj kohezije skupine u pokretu. Prema tome valja svakako pretpostaviti postojanje paralelnih avarskih i slavenskih vladajućih rodovskih struktura u doba seobe i odmah nakon nje: avarska se vlast nad »slavenskom masom« očitovala preko tih slavenskih struktura. Tako najbolje možemo shvatiti približavanje tih slojeva i prihvaćanje utjecaja, gdje istaknuti slavenski pojedinci još i nakon istjerivanja Avara prihvaćaju avarske utjecaje. Jer, grobovi s avarskim nalazima (Biskupija, Smrdelji) nisu avarski, nego slavenski s avarskim inventarom i načinom ukopa. Time želimo upozoriti da su u Slavena već za seobe i simbioze s avarima postojali rudimenti gentilnih struktura i da proces integracije po načelu krvnih veza nije počeo tek nakon doseljenja.

Toponomastički ostaci tipa »Horvati«, »Chorowati« i sl. ne ukazuju na tragove kretanja Hrvata prema njihovoj povijesnoj postojbini.

*) Prilog diskusiji na projektu »Komparativno-historijsko proučavanje integracije lokalnih zajednica u suvremene nacije, s osobitim osvrtom na naše krajeve«.

1) Oval je rad Nade Klaić objavljen u časopisu »Sociologija sela«, 16/1978, br. 59/60, str. 104—110.

Svaki pokušaj tumačenja hrvatske dijaspore tim elementima danas je osuđen na propast. Kud bismo dospjeli kad bismo iste metode primjenjivali u tumačenju pojave imena Veneti, Enedi i sl., ili npr. etnika Sikuli (Albanija, naša Kaštela, poušće Pada, Sicilija!). Što se pak tiče toponima Horvati na Peloponezu, on sigurno nema nikakve veze sa seobom Hrvata, nego je nastao u domaćem grčkom krugu: tako je bilo nazvano naselje sastavljeno od doseljenika iz Hrvatske, koje je tamo doveo neki turski zemljoposjednik. Druga je stvar prodor Slavena prema Peloponezu. No to sa seobom Hrvata nema nikakve veze.

N. Klaić mnogo je pažnje posvetila pitanju nastanka i evolucije zajednica do stvaranja teritorijalnih zajednica. To je neosporno ključno pitanje. O toj evoluciji na našem tlu u predrimsko doba dosta sam opširno pisao u svom djelu o antičkom gradu na istočnoj jadranskoj obali. Tamo sam, oslanjajući se na suvremena gledanja historijske sociologije, utvrdio tri faze u razvitku naselja: rodovsku općinu, seosku općinu i teritorijalnu općinu. Smatram suvišnim iznositi ovdje njihovu definiciju, no mislim da neke opće postavke vrijede i u ovoj prilici kad govorimo o razvitku starih hrvatskih naselja.

Zaposjednuće terena po dolasku u historijsku postojbinu izvršile su otprije postojeće srodničke grupacije. To su svakako bila kolektivna zaposjednuća, a sesilne zajednice veoma skromne, rijetko razasute na većim prostranstvima. To su bile naše stare **vasi**, s nazivom donesenim iz pradomovine, koji po svom porijeklu spada u zajednički indoevropski patrimonij (lat. **vicus**, **vicinus** »susjed«, grčki **woikos**). Mislim da ne smijemo zaobići neke akvizicije do kojih je došla arheologija. Jedna od važnijih jest ta, da su Slaveni, posebno Hrvati u dinarskom području, malo po doseljenju naselili gradine, bilo one koje su nastale još u prethistoriji i, u izvjesnom broju, preživjele antiku, bilo posve nove, ili su pak uspostavili naselja, koja zbog prirodnih odlika imaju gradinska svojstva (npr. Nin). To je neobično važna činjenica i vodi dalekosežnim zaključcima, ako se uspije do njih doći. Za kasnija vremena to je lakše: nama nije teško dokazati važnosti i ulogu npr. nekadašnje Aserije (Podgrađe kod Benkovca) ili Varvarije (Bribira) u kasnijim stoljećima. Međutim u doba poslije doseljenja ta se pojava mora tumačiti posljedicom društvenog raslojavanja, odrazom unutrašnjih suprotnosti i društvenih antagonizma, ali isto tako i svjedočanstvom integracije više manjih rodovskih zajednica u jednu veću cjelinu. Tu N. Klaić nije bila dovoljno jasna ni posve precizna, npr. kad govori da je bilo »klasnih, socijalnih i staleških razlika«. Bilo je socijalnih razlika, u koje spadaju i klasne i staleške, a u prvom redu ekonomske. Ona čitav taj proces promatra suviše statički, jer, po njoj, unatoč razlikama »tip društva« i »teritorijalna zajednica« ostaju isti. Teško da će se time složiti bilo koji historičar ili sociolog. Uostalom, i sama donosi činjenice koje gornju misao demantiraju.

Vektori integracije na teritorijalnom načelu bili su imućniji pojedinci, u vrijeme kad je kolektivno vlasništvo nad obradivom zemljom postalo individualnim, kad se iz rodovskih užih formacija emancipiraju »prvaci«, začetnici rodovske aristokracije, koji se međusobno povezuju na jednoj višoj, iznad-rodovskoj razini i postaju nosioci »vlasti«. Od mnogih faktora zavisilo je hoće li i kada jedan od tih »prvaka« preuzeti primat kao **primus inter pares**

(svakako najprije izborom, a kasnije nasljedstvom) i postati **dux** ili sl. s prerogativama izvjesne prisile, što naravno pretpostavlja i formiranje integracije na nivou države. Evolucija nije svugdje tekla istim tempom niti je dovela do istih rezultata, jer se i seoske teritorijalne zajednice međusobno razlikuju: neka je pretežno ratarska, druga pretežno stočarska, itd. Teritorijalizacija ne uvjetuje nipošto likvidaciju krvnih rodovskih institucija. One djeluju na nižim razinama i dalje (krvarina, otmica, krađa stoke, zaštita interesa pojedinih pripadnika, siročadi, udovica i sl.). No, kako N. Klaić dobro ističe, teritorijalna zajednica jest **pravna** zajednica na razini čitave općine i to je, uz obranu općih interesa (međaša, sukoba i dr.) njezina glavna odlika i kompetencija. S time u vezi jest diferencijacija naselja, u kojoj sjedišta tih općina dobivaju na značaju, a pojedina s vremenom stječu i odlike gradske (hrvatske) općine.

Za poznavanje razvitka i značaja ranosrednjevjekovnih hrvatskih naseljenja svakako je važno utvrditi predhrvatski ekonomski supstrat na hrvatskom tlu i historijsko nasljeđe u ranom srednjem vijeku. Ovo nas pitanje, kao antičara, i posebno zanima. Tu se s našom autoricom ne možemo u mnogočemu složiti. Ja svakako pripadam onom krugu naših historičara koji nastoje do krajnjih granica valorizirati baštinu antike u ranosrednjevjekovnoj historiji. Ali do one mjere do koje je to dopušteno i moguće činiti. Prvo treba odbaciti bilo kakav udio grčkog polisa u stvaranju naših zajednica ili u nasljeđivanju nekih antičkih ekonomskih osnovica. Grčki polis, sa svim onim što on sa sobom nosi, kod nas je, kao i u čitavom zapadnom dijelu Rimskog carstva vrlo rano odumro, već početkom n.e. Nikakva doprinosa on nije dao na Zapadu municipalnom sistemu rimskog tipa. Naprotiv, veoma je brzo asimilirao rimski sistem. Grci imaju primat i u našim krajevima kad je govor o kulturi loze i masline. No kao opća komponenta ekonomike našeg primorja te se kulture kod nas počinju gajiti tek s uspostavom rimske vlasti.

Za nas je važnije pitanje gospodarske komponente hrvatskih autohtonih zajednica, koje su, po N. Klaić »društvo . . . vinogradara, slobodnih ljudi nevezanih za zemlju«. Shvaćanje kontinuiteta antičke ekonomije s vinogradarstvom i maslinarstvom ne može se prihvatiti; ona situaciju iz ranijeg Carstva prenosi na izmak antike i u rani srednji vijek. U kasnoj antici nema monokulturnih zajednica, ne kupuje se više žito u »južnoitalskim žitnicama«. Ni samo autohtono predhrvatsko stanovništvo (romanizirani ili poluromanizirani Iliri) ne mogu egzistirati na bazi »specijalizacije«, i njihove su zajednice polikulturne, jer moraju biti samodostatne u svakom pogledu. To znači da je svaka od njih bila pomalo ratarska i pomalo stočarska (stočarska više u brdovitom zaleđu), a da su u ratarstvu bile zastupljene mnoge kulture, pogotovu bazične, dakle i žitarice za podmirivanje domaćih potreba. U vinogradarstvu i maslinarstvu prednjačili su pak romanski primorski gradovi, koji su još mogli u ranom srednjem vijeku održavati kakvu-takvu trgovinu s tržištima Italije. U astarejama tih gradova, koje su također bile naseljene hrvatskim elementom, mogli su Hrvati upoznati uzgajanje tih kultura i postepeno i u određenoj mjeri (ne kao bazične kulture!) asimilirati ih i opet ih propagirati na pogodnim terenima daleko od gradskih područja. Tek znatno kasnije vinogradarstvo i maslinarstvo steći će onu važnost koju im N. Klaić pridaie.

Hrvati su naselili plodna polja i uzvišenja koja njima dominiraju. Eksterminacijom zatečenog življa oni su kao i svi barbari devastirali i njihove kulture, vinograde i masline; nisu ih ni znali uzgajati, kod njih je još prevladavao stočarski mentalitet. Dakle, izravnog kontinuiteta nema. Naprotiv, više je uspjeha imala asimilacija zatečene stočarske kulture, koja je u kasnoj antici opet bila stekla prvorazrednu važnost i koja je imala daleko bolje uvjete da se održi, skupa s autohtonim elementom koji je, zahvaljujući stoci i pokretljivosti, imao izgleda da se ukloni opasnostima prvog nleta doseljenika. Naselja i institucije tih pretežno stočarskih zajednica vrlo su bile slične kod starina a i kod doseljenika (stočarske kulture posvuda u svijetu imaju mnogo zajedničkih značajki). Tako, dok na primorju možemo govoriti o simbiozi romanskog gradskog i hrvatskog seoskog stanovništva, u zaleđu i onkraj Velebita može se govoriti o koegzistenciji preživjelih stočara-starinaca sa stočarima-doseljenicima. Tu je asimilacija doživjela organski razvitak, hrvatski stočar mnogo je toga poprimio od zatečenoga (može se to pratiti npr. u nekim pojavama stočarske terminologije). To ipak ne znači da je npr. shvaćanje o kolektivnom karakteru pašnjaka preuzeto od starinaca. Pašnjaci su imali svojstvo kolektivnih terena gdje god je prevladavala stočarska privreda, a kod nas je ono nesumljivo preživjelo antiku.

U načelu je N. Klaić uvjerljivo postavila problem nastanka javne vlasti u Hrvata i niezine evolucije. Međutim, i ovdje je od primarne važnosti socioekonomska podloga. O njoj ne znamo mnogo, jer nemamo izravnih dokumenata za rani srednji vijek. Međutim, vraćajući se iznesenoj tvrdnji da su i u toku seobe postojale neke strukture, da su one bile temeljene na hijerarhijskoj piramidi gentilnog karaktera, koja predviđa određenu etnarhiju u takvoj skupini (onom »čoporu« N. Klaić) u onom smislu kako se to susreće na ovakvu stupnju razvitka i koja odražava stadij vojne demokracije. Na to nas upućuje i starohrvatska onomastika.

Već prvi historijski zajamčeni vladari (a pojavljuju se relativno dosta kasno, krajem VIII i početkom IX stoljeća) nose imena s obilježjem primarnih oblika općeg indoevropskog onomastikona, u npr. složenicama tipa **Višeslav** i sl. To su nesumnjivo naslijeđena imena, znači dio su baštine što su je hrvatski Slaveni donijeli sa sobom, a odgovaraju npr. ilirskom **Veskleves** ili grč. **Magakles** (s istim značenjem). Oni dakle pripadaju kruhu onih što se u antičkom grčkom »srednjem vijeku« nazivaju **gnorimoi** (»slavni«, »poznati«) prema ostaloj većini koju čini **plethost** (»masa«). Od onih prvih razvit će se aristokracija (eupatridi), od drugih demos. Ovo naglašavamo zbog toga što želimo podvući da primarne pojave raslojavanja sežu veoma daleko, u vrijeme prije konačnog naseljenja u novoj domovini. I kasnije će hrvatski vladari, knezovi (duksi) i kraljevi nositi imena s elementom — **slav**, odnosno **merus**, što je zapravo germanski kalk na našu riječ s istim značenjem (ili obratno), a odraz je prihvaćanja stranih utjecaja u uskom vladajućem kruhu.

Početke stvarne vlasti nad slobodnim ljudima treba tražiti ne u javnim obvezama, nego u privilegijama, koje naknadno dovode do obveza. U vojnoj demokraciji zajednice, teritorijalne i one retardirane (rodovske), sudjeluju u vlasti i time ograničavaju vlast eksponenta etnarhije. Temelj je njihove vlasti ipak u posjedu, odnosno imovini. Treba se složiti da ta »imania« nisu bila velika i da

ih nije bilo mnogo, ali bez njih, odnosno bez njihova stjecanja karakter etnarhije ne bi bio mogao evoluirati u onom pravcu u kojem se razvijao: on bi bio ostao onakav kakav se u historiji posvuda susreće kod stočarskih, nomadskih ili polunomadskih skupina, s krutim patrijarhalnim strukturama koje se na vrhu sastaju u jednom vijeću prvaka — starješina užih rodovskih grupacija. Jedno je, dakle, aristokracija u krugu stočarskog elementa, a to kod nas znači u regijama onkraj Velebita i u daljnjoj Zagori, a drugo u ratarskim regijama bliže obali i na otocima. Ako je to tako, a teško da tako nije bilo, onda je logično zaključiti da su postojale i suprotnosti interesa između populacija tih regija, koje proizlaze iz razlika u njihovim strukturama, a ove su opet zavisne od respektiranih ekonomskih podloga.

Ovo treba nesumnjivo imati na umu i kad se govori o pojavi feudalizma u hrvatskom društvu. Očito je da mase predane pretežno stočarskoj privredi nisu nimalo bile podobne prihvatiti bilo kakve oblike feudalnog uređenja. To su ležali latentni i najsnažniji otpori feudalizaciji koje centralna vlast nije mogla tako lako skršiti. A treba imati na umu da je više od polovice hrvatskog državnog teritorija bilo pogodno upravo za razvijanje stočarske privrede, ili miješane u kojoj je stočarstvo prevladavalo.

Pitanje je onda u kojoj mjeri je poljoprivredna komponenta pružala uvjete za pojavu i razvitak feudalizma kod nas. N. Klaić piše: »Još i danas ta svijest o ličnoj slobodi i neovisnosti od vlasnika zemlje ispunja dalmatinskog težaka, jer on nikada nije osjetio feudalne okove. Jer i u trenutku kad se nad njegovom općinom nadvila feudalna vlast, on je sačuvao svoj pravni položaj i ostao slobodan čovjek«. To je, uglavnom točno, ali treba kazati zašto je to tako. Treba istaći i ulogu egzogenih faktora, koji su baš u tom pogledu bili veoma djelotvorni. Uz našu obalu egzistira još nekoliko romanskih municipija sa svojim astarejama (Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split i dr.) na kojima su u kontinuitetu preživjeli oblici proizvodnih odnosa naslijeđenih iz antike. Kolonat (a vjerojatno i emfiteuza) predstavljali su gotovo jedine sisteme u odnosima između zemljoposjednika (iz grada) i ratara (iz okolice) bio on porijeklom Roman (a takvih je domala nestalo) ili Hrvat. Hrvatsko prigradsko stanovništvo asimiliralo je dakle zarana kolonat; servi će se tek kasnije rehabilitirati na imanjima pojedinih posjednika, a regrutirat će se ili od pridošlica iz zaleđa (koji su izlaskom iz »roda« de facto ostali bez pravne zaštite), ili od propalih sitnih ratara. Ovdje se dakle susrećemo s jednom mediteranskom pojavom koja se i drugdje sačuvala gdje su se sačuvale antičke tradicije, posebno u Italiji, pa u tom svjetlu treba promatrati iznijetu misao N. Klaić. Naravno, to ne znači da nije bilo i drugih faktora.

Očito je da usitnjenost i razbacanost posjeda nije pogodovala stvaranju većih feudalnih cjelina i da prema tome naš feudalizam na području hrvatske države ima specifičnih oblika. Teritorijalna općina, sama po sebi, ne bi mogla predstavljati branu prodoru novog sistema da se već nisu afirmirali drugi oblici, i to ne samo u užim mikroregijama oko starih naslijeđenih gradova, nego i onih novih, zasnovanih na čisto hrvatskoj etničkoj podlozi (Šibenik, Nin, Biograd i dr.), koji su u svojoj konstituciji preuzeli gotovo sve bitne zasade starijih (romanskih) gradskih zajednica. Treba imati na umu da su u doba pojave feudalizma kod nas mnogi posjednici vinograda i maslinika iz gradova imali svojih dobara i u daljem zaleđu

i na podaljim otocima. Mogli bismo se dakle složiti s općim zaključkom da su sloboda i neovisnost hrvatsko-dalmatinskog težaka posljedica simbioze i asimilacije starih zatečenih odnosa, kao organski izrasle pojave dok su feudalni odnosi više nakalemljeni izvana i propagirani nosiocima vlasti, a ne kao posljedica jedne endogene evolucije. Hrvatsko društvo u X i XI stoljeću još nije bilo zrelo prihvatiti feudalne odnose i u toj se činjenici krije, po svoj prilici, osnovni nesporazum između naroda i kralja Zvonimira, koji je prvenstveno zbog toga izazvao masovni revolt.

N. Klaić piše i o imenu Hrvata i naslovu hrvatskih vladara. Predmet nije baš u najužoj vezi s temom referata, no kad je već načet potrebno se i na to osvrnuti. Ona kaže: »... u novom će viteškom društvu potpuno izblijediti sjećanja na 'čopor' Hrvata. Zaboravit će se, štoviše, i tradicija o doseljenju pod vodstvom sedmero braće tako da će od svega ostati samo **ime Hrvata**, i to u vladarskom naslovu«. Ne znam kakve to veze ima s viteštvom, no neke stvari moraju biti jasne. Hrvatski vladar ili **dux Sclavorum** ili **Croatorum**. Za svakoga stranca (a to je i stanovnik romanskoga grada, koji će često izrađivati i ispisivati natpise na spomenicima gdje se susreću imena naših ranih narodnih vladara) u zemlji tog vladara žive Sclavi, stanovnici jedne Sklavinije. Za domaćeg čovjeka to su Croati (Hrvati), to je odraz njegove svijesti, pak će tako i napisati. Teško da se ime sačuvalo samo u imenu vladara (bez obzira na vitezove i iščezli »čopor«). Ovdje ime posjeduje etnički karakter. Kasnije stječe prvenstveno teritorijalni sadržaj, pa je Croata onaj koji je iz Hrvatske, bez obzira na etničko podrijetlo, upravo kao i u rimsko doba, kad je Dalmata bio svatko tko je rođen u provinciji Dalmaciji (a ne pripadnik dalmatinskog plemena) ili Liburnus onaj koji je iz Liburnije, dakle i stanovnik današnje Like, koja je etnički pripadala Japodima. To nije dakle hrvatski specifikum, to je etapa evolucije, kao i kad je govor o zajednicama. To ipak ne znači da je time posve izgubilo i etničko obilježje. Ono, kao i jezik i mnogo toga drugoga integralni je dio starohrvatske kulture, a ta je kultura, znamo, postojala.

Zajednice na tlu Hrvatske doživjele su razvitak koji se ne može promatrati jednosmjerno ni vodoravno u svim etapama. Razlikuju se po regijama, po ekonomskoj osnovici, po stupnju konačnog dosega. Isti vremenski horizonti ne pružaju istu facies, postoje retardacije po vertikali. Tvrdnja N. Klaić da su bile zaboravljene krvne zajednice ne stoji. One nisu imale jednaku vrijednost u pojedinim kategorijama zajednica. Očito je da teritorijalna općina može nastati samo prevladavanjem rodovskih (krvnih) struktura. Ali to ne znači da ih ona briše: one prvenstveno gube vrijednost temelja društvene integracije i koherencije; pripadnost teritorijalnoj zajednici (neke vrsti našem autohtonom polisu) osnovna je diskriminanta prema drugim zajednicama, sveukupni interesi članova zajednice nadmašuju parcijalne interese užih krvnih zajednica u okviru teritorijalne zajednice, a s druge strane mogu doći (i dolazili su) u sukob s interesima drugih zajednica. No do takve teritorijalizacije nije došlo na čitavom prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske. U istom vremenskom obzorju egzistiraju u pojedinim regionima seoske općine u rodovskim strukturama (pretežno u stočarskim predjelima), teritorijalne općine koje integriraju više rodovskih općina, i napokon (hrvatske) gradske općine, koje su zapravo teritorijalne općine na jednom višem stupnju društveno-političke orga-

nizacije, sa centrom u jednom urbaniziranom naselju (Nin, Biograd, Šibenik, Knin i dr.), kojega je urbanizacija posljedica ekonomskih i upravnih inovacija (trgovina, obrt, crkvena središta), izraslih dobrim dijelom po modelu starih naslijeđenih primorskih gradova (a i naši ranosrednjovjekovni hrvatski gradovi gotovo su svi na moru). Važno je uočiti i ovdje razlike u odnosu na kontinentalnu Evropu: nema gradova nastalih oko jedne **curtis** ili oko jednog samostana. Preteče ovih naših gradova bili su naši kastrumi, koji su već prije bili središta teritorijalnih zajednica. Gradovi pak naših feudalnih potentata (npr. Bribir Šubića) formirat će se znatno drukčije i tu će biti moguće pronalaziti analogije s gnijezdima feudalnih magnata Evrope.

Za sve one koji se bave problemima polegeneze i urbanizma od velike bi važnosti bilo utvrditi kako su se društveno-ekonomske strukture odrazile u prostornom strukturiranju samih naselja. Te sam probleme objasnio ukoliko se odnose na naša stara predrim-ska naselja. Za starohrvatska to tek treba početi, ali većih uspjeha ne treba očekivati sve dok nemamo brojnijih arheoloških dokumenata.